ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 340.15 (477.83/86): [929.731:316.346.2
DOI https://doi.org/10.32782/2663-5984.2026/2.1

Аніщук Н. В.
https://orcid.org/0000-0001-9857-2485
Національний університет «Одеська юридична академія»

Завальнюк І. В.
https://orcid.org/0000-0002-4324-9135
Національний університет «Одеська юридична академія»

Демченко О. П.
https://orcid.org/0009-0004-2566-5567
Академічний фаховий коледж
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПОСТАТЬ ЄВПРАКСІЇ-АДЕЛЬГЕЙДИ У КОНТЕКСТІ ГЕНДЕРНОЇ ІСТОРІЇ

Статтю присвячено дослідженню постаті Євпраксії-Адельгейди у контексті гендерної історії – нового напряму історії та гендерних досліджень, що вивчає минуле з точки зору гендеру. Підкреслюється, що у вітчизняній гендерній історії значну увагу приділено висвітленню життєдіяльності видатних жінок у різні історичні епохи, які прославилися своїм впливом на розвиток політичної влади, культурного життя, що призвело до руйнування гендерних стереотипів у різних сферах суспільства.

Метою статті є висвітлення постаті Євпраксії-Адельгейди у контексті гендерної історії. Зазначається, що Євпраксія-Адельгейда (XI–XII ст.) – давньоруська князівна, германська імператриця, яка змогла змінити традиційні уявлення про роль жінки за доби Середньовіччя. Вона стала одною із вельми цікавих та колоритних історичних постатей, якій досі приділяли обмаль дослідницької уваги.

У контексті гендерної історії постать Євпраксії-Адельгейди є унікальним для Середньовіччя прикладом прецеденту публічного захисту жінкою своєї тілесної та моральної гідності перед патріархальним суспільством. Вона стала чи не першою серед дружин європейських правителів, яка відкрито виступила проти домашнього, психологічного та сексуального насильства у шлюбі, вивівши приватну трагедію на рівень глобальної європейської політики.

Ключовим аспектом постаті Євпраксії-Адельгейди у контексті гендерної історії було руйнування гендерних стереотипів патріархального суспільства доби Середньовіччя. Підкреслюється, що з ім'ям Євпраксії-Адельгейди пов'язана деконструкція образу «покірної дружини». Їй вдалося зруйнувати міф про покору дружини чоловіку: вона довела, що середньовічна жінка могла стати самостійним політичним гравцем, захищаючи свою гідність. Рішення Євпраксії-Адельгейди не мовчати про подружнє насильство було безпрецедентним для жінки XI століття.

Надано висновки з порушеної проблеми. Доводиться, що Євпраксія-Адельгейда кинула виклик середньовічним гендерним нормам. Для сучасної гендерної історії Євпраксія-Адельгейда є однією з перших задокументованих «протофеміністичних» постатей європейського Середньовіччя. Вона довела, що навіть в умовах тотального патріархального контролю жінка здатна вибороти право на захист своєї гідності, честі та тілесної автономії.

Ключові слова: *Євпраксія-Адельгейда, Євпраксія Всеволодівна, гендерна історія, права жінок, гендерна рівність, гендерні стереотипи.*

© Аніщук Н. В., Завальнюк І. В., Демченко О. П., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Постановка проблеми. Проблема прав жінок, рівноправ'я статей – це одна з складних правових проблем, що з'явилася ще за давніх часів, і яка досі в багатьох країнах, зокрема і в Україні, на сучасному етапі законотворчості є вельми актуальною справою. Безперечно, що для кращого розуміння сучасного правового становища жінок в Україні нам потрібно торкнутися історії становлення та розвитку прав жінок. І важливу роль у цьому процесі має допомогти гендерна історія – новий напрям історії та гендерних досліджень, що вивчає минуле з точки зору гендеру. У вітчизняній гендерній історії значну увагу приділено висвітленню життєдіяльності видатних жінок у різні історичні епохи, які прославилися своїм впливом на розвиток політичної влади, культурного життя, що призвело до руйнування гендерних стереотипів у різних сферах суспільства. До таких жінок відноситься, зокрема, Євпраксія-Адельгейда (XI–XII ст.), яка змогла змінити традиційні уявлення про роль жінки за доби Середньовіччя. Вона стала одною із вельми цікавих та колоритних історичних постатей, якій досі приділяли обмаль дослідницької уваги. А в українській середньовічній історії залишилася як яскрава і драматична постать [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, дає підстави стверджувати, що у вітчизняній гендерній історії проблема рівноправ'я жінок і чоловіків у шлюбі в Середньовічній Європі (на прикладі життя Євпраксії-Адельгейди) не знайшла гідного освітлення. У тій чи іншій мірі її торкалися такі вітчизняні вчені як В. Арістов, М. Василєв, М. Кеда, О. Ісаюк, І. Назарко, Ю. Семенюк, М. Слабошпицький, І. Чугуєва, К. Шполянська та ін.

Доцільність даної наукової статті полягає в тому, що на сьогодні у вітчизняній гендерній історії маловідомою залишається неординарна постать Євпраксії Всеволодівни (1071–1109). Будучи онукою Ярослава Мудрого, донькою великого князя київського Всеволода Ярославича, дружиною германського імператора Генріха IV, Євпраксія одна із перших у світі продемонструвала приклад всім жінкам в утвердженні рівних з чоловіками прав.

У контексті гендерної історії постать Євпраксії-Адельгейди є унікальним для Середньовіччя прикладом прецеденту публічного захисту жінкою своєї тілесної та моральної гідності перед патріархальним суспільством. Вона стала чи не першою серед дружин європейських правителів, яка відкрито виступила проти домашнього, психологічного та сексуального насильства у шлюбі, вивівши приватну трагедію на рівень глобальної європейської політики.

Постановка завдання. Метою дослідження є висвітлення постаті Євпраксії Всеволодівни у контексті гендерної історії. Для досягнення цієї мети було приділено увагу вирішенню наступних завдань:

проаналізувати родослівну лінію сім'ї Ярослава Мудрого в аспекті укладення шлюбів з членами королівських європейських прізвищ;

надати загальну характеристику правового становища жінок у шлюбі у феодальній Європі;

висвітлити життєпис Євпраксії-Адельгейди як приклад боротьби жінок за рівні з чоловіками права.

Виклад основного матеріалу. Сім'я Ярослава Мудрого мала родинні зв'язки з членами королівських європейських прізвищ. Сам Ярослав був одружений на доньці шведського короля Олафа. Його син Всеволод – князь Ростовський та Суздальський уклав шлюб з грецькою принцесою, донькою Костянтина Мономаха. Його брат, Ізяслав, князь Новгородський і всіх земель до західних кордонів Київської Русі, одружився на польській княжні. Княжни також перебували у шлюбі з іноземцями. Добронега, сестра Ярослава, стала польською королевою; доньки – Анна, Єлизавета та Анастасія – королевами Франції, Норвегії та Угорщини. Анну та Єлизавету у Франції та Норвегії пам'ятають і до сьогодення. І все ж жодна з них не могла порівнятися славою з онучкою Ярослава, донькою Всеволода – Євпраксією (1071–1109 р.р.), яку вивезли із Києва до Німеччини тринадцятирічною дівчиною. Вона змалку прилучилася до західної культурної і духовної традиції: її мати, друга дружина князя Всеволода, була католичкою, мала багато родичів у королівських родинах Угорщини, Польщі, Норвегії, Франції, Візантії.

Керуючись вищими державними інтересами зміцнення зв'язків із Європою, Євпраксію просватали саксонському маркграфу Генріху Штаденському і вивезли із Києва до Німеччини. Було вирішено, що вона ростиме в родині маркграфа до повноліття і вже потім стане його дружиною. По якімсь часі перебування в домі Штаденів Євпраксію віддали до монастиря, хрестили за католицьким обрядом і надали ім'я в честь настоятельки монастиря Адельгейди. В стінах монастиря її навчили німецькій мові та звичаям цієї країни. Одержавши освіту й відповідне виховання, Євпраксія вступила до шлюбу. Та заміжжя її з маркграфом було недовгим. Через рік після одруження,

в 1087 р., Євпраксія–Адельгейда встигла стати вдовою, оскільки її чоловік несподівано помер.

Недовго пробула вдовою молода Євпраксія-Адельгейда. Вже через два роки вона стала дружиною германського короля та імператора Священої Римської імперії Генріха IУ (1050–1106 р.р.), із Франконської династії. Ініціатором одруження був імператор, який на той перід часу також був вдовцем. Імператор сподівався за допомогою цього шлюбу, спираючись на підтримку Русі, зміцнити свої позиції проти папства. Однак плани Генріха не виправдали його сподівань. Посланець імператора до «матері городів руських» – Києва навіть не був прийнятий на найвищому рівні. А шлюб із Євпраксією-Адельгейдою став невдалим. І винен у тому виявився сам імператор. Він перетворив Євпраксію фактично у рабиню, змушував її брати участь у так званих «чорних месах», ревнував дружину і, зрештою, ув'язнив [3].

Слід зазначити, що за доби Середньовіччя правове становище жінок у шлюбі та сім'ї було досить складним, нерівноправними з чоловіками. У Західній Європі вважалося нормальним явищем, коли чоловік ув'язнював дружину під так званим «домашнім арештом», не дозволяючи їй виходити без його дозволу на вулицю, підтримувати спілкування із друзями тощо. Жінок, незалежно від соціального походження, взагалі не розглядали як повноправних суб'єктів правовідносин. Вважалося, що дружина – це лише «живий товар», яким чоловік користується за своїм розсудом.

Не кращим було становище й жінок з княжих династій. За доби Середньовіччя жінки з княжих династій виступали «живим товаром» для скріплення міждержавних союзів. Для більшості таких жінок заміжжя було політично інструменталізованим. Їх особисті бажання не враховувалися при укладанні цих союзів. Така доля була й у Євпраксії-Адельгейди. Як і більшість доньок давньоруських князів, Євпраксію змалечку готували до ролі «політичного товару». Її видали заміж задля скріплення міжнародних союзів.

Не було гендерної рівності й у сім'ї імператора Генріха IV. Опинившись у шлюбі з Генріхом IV, Євпраксія-Адельгейда зазнала жорстокого поводження, примусу до оргій та фактичного ув'язнення у Вероні. Він, людина глибоко аморальна й розбещена, надзвичайно жорстоко поводився з дружиною. Німецькі хроністи, які добре знали про всі речі розгульного життя імператора, не могли навіть описувати все, щоб «не зазнати руйнівної сили розтління». Вони обходилися здебільшого загальними словами: Генріх намагався зробити з дружини повію [7].

На жаль, Євпраксія-Адельгейда, перебуваючи у шлюбі з Генріхом IV, зазнала сексуального насильства у шлюбі та патріархального тиску. Життя з Генріхом IV перетворилося на політичне та фізичне ув'язнення. Євпраксія-Адельгейда до глибини душі зненавиділа чоловіка й почала боротьбу за свою людську гідність. Проте замість традиційної для того часу християнської покори та мовчання, Євпраксія обрала шлях активного спротиву.

Євпраксія-Адельгейда стала однією з перших жінок у європейській історії, яка відкрито заговорила про сексуальне насильство у шлюбі. Їй вдалося зруйнувати міф про покору дружини чоловіку: вона довела, що середньовічна жінка могла стати самостійним політичним гравцем, захищаючи свою гідність. Рішення Євпраксії-Адельгейди не мовчати про подружнє насильство було безпрецедентним для жінки XI століття.

Слід зазначити, що Євпраксія-Адельгейда як дружина імператора прагнула брати особисту участь у політичних процесах, відверто симпотизуючи папістам і намагаючись посилити вплив своєї Батьківщини в Європі. Дізнавшись про це, германський правитель ув'язнив Євпраксію-Адельгейду у замку у Вероні, не дозволивши брати участь у «чоловічих іграх». Вона намагалася пояснити Генріху, що жінка – це людина, яка має такі ж права, як і чоловік. Імператор не змінив свого ставлення до Євпраксії-Адельгейди.

За допомогою маркграфині Тосканської, яка ворогувала з Генріхом IV, Євпраксії-Адельгейді пощастило втекти з-під варти. Вона написала скаргу Папі Римському Урбану II, звинувачуючи свого чоловіка в дискримінаційному ставленні до неї. Письмові свідчення про свавілля чоловіка Адельгейда подала спочатку на розгляд на церковний собор, що відбувся 1094 року у місті Констанца. Подробиці знущань були зачитані привселюдно, а діяння імператора засуджені [4].

В 1095 р. Папа Римський викликав Генріха IV на відкритий суд, який відбувся у місті П'яченці. Суд проходив на площі, на якій були присутніми чотири тисячі єпископів із Італії, Німеччини та Франції і тридцять тисяч слухачів [8]. На ньому виступила Євпраксія-Адельгейда, яка на всю Європу сказала, що Генріх IV давно втратив людську подобу й назавжди потонув у брудних хвилях блуду та всіх можливих гріхах. Імператор вимушений був прилюдно покаятися у своїх гріхах. Це був перший в світі судовий процес, на якому

розглядалися взаємини подружжя в присутності такої великої кількості людей.

Отже, втеча Євпраксії-Адельгейди з-під варти та її публічний виступ на церковних соборах у Констанці (1094) і П'яченці (1095) зруйнували середньовічне уявлення про безмежну владу чоловіка над тілом дружини. Сміливим кроком стало те, що вона надала публічне свідчення: оприлюднила факти сексуального насильства та збочень свого чоловіка-імператора. Церковний собор офіційно визнав її не грішницею чи «блудницею», а безневинною жертвою насильства, відпустивши їй усі вимушені гріхи.

Виступ Євпраксії-Адельгейди на церковному Соборі у П'яченці (1095 р.) перед тисячами духовних та світських осіб став революційним з погляду гендерної історії. Вона детально описала знущання та сатанинські обряди чоловіка. Це був безпрецедентний випадок, коли голос жінки став легітимним юридичним аргументом проти правителя імперії. За нормами середньовічної моралі, цей вчинок Євпраксії був рівнозначний цивільному самогубству і вимагав великої мужності [5]. Ім'я Адельгейди-Євпраксії виявилося назавжди заплямованим. Те, що середньовічна мораль прощала чоловікам, не було подаровано жінці [10].

Чоловік вирішив розправитися з Євпраксією-Адельгейдою, оскільки її свідчення допомогли Папі Римському Урбану II остаточно анафемствувати Генріха IV. Рятуючи своє життя, спочатку вона перебувала у тосканської маркграфині Матільди, згодом перебралася до Угорщини, до своєї престарілої тітки, яка колись була угорською королевою Анастасією Ярославною. Її поява викликала переполох. Боячись імператора Священої Римської імперії, біглу Євпраксію-Адельгейду надто холодно прийняли в Угорщині. Вона вважалася неймовірно великою грішницею. Євпраксія не знайшла собі місця на угорській землі. Виснаженій і змученій душею, психологічно пригніченій, їй не залишалося нічого окрім того, як повернутися до Києва. Посольство від великого князя Святополка прибуло до Угорщини і забрало її додому, де вона не була майже сімнадцять літ.

Євпраксія-Адельгейда повернулася до Києва після смерті Генріха IV у 1106 році. На батьківщині Євпраксію-Адельгейду також зустріли недоброзичливо, доволі холодно, оскільки вважали її вчинок ганебним. В той період часу суспільство жило за певними стереотипами, згідно з якими дружина повинна бути покірною своєму чоловікові. Родичі Євпраксії звинуватили її в прилюдному опозоренні Генріха IV. Адже германський імператор був засуджений папським судом і відлучений від престолу, а потім і взагалі помер вигнанцем [8].

Рідне місто Київ сторонилося князівни, вважаючи її безнадійно осквернену. Доведена до відчаю, Євпраксія-Адельгейда знайшла притулок у монастирі. Тут вона прийняла чернецтво в Андріївському (Янчиному) монастирі. Життя втратило для неї будь-який сенс. Тихо і непомітно прожила тут останні роки свого життя і померла 9 червня 1109 р. У Київо-Печерській лаврі поховано коронованої імператрицю Священної Римської імперії німецької нації Адельгейду, уроджену Євпраксію Всеволодівну, внучку Ярослава Мудрого [2].

Слід зазначити, що давньоруські літописи (зокрема «Повість временних літ») практично повністю проігнорували європейську драму Євпраксії-Адельгейди, згадавши лише її повернення та постриг у черниці у 1106 році. Це свідчить про намагання патріархальної еліти Київської Русі приховати «незручний» прецедент бунту жінки проти свого чоловіка-суверена.

Отак тихо і майже непомітно для сучасників відійша з цього світу багатостраждальна київська княжна, дружина імператора Священної Римської імперії Євпраксія-Адельгейда, яка безумовно заслуговувала на кращу долю, аніж та, що була вготована їй високими політичними міркуваннями батька. Цікаво, що офіційного розлучення не було, тому Євпраксія залишалася імператрицею до 1106 року, до смерті Генріха IV [6].

Пам'ять про Євпраксію-Адельгейду увічнена переважно в історичних дослідженнях та літературних творах. Німецькі дослідники середньовіччя називають Євпраксію зрадницею, аморальною та безсоромною жінкою, яка висунула проти Генріха IV наймерзенніші звинувачення. Однак, існує інша думка, яка підкреслює, що Євпраксія, попри всі страждання, знайшла в собі сміливість публічно сповідатися у пережитому [9].

Пам'ять про Євпраксію-Адельгейду увічнена в історичному романі Павла Загребельного «Євпраксія», в якому розповідається про складну долю київської князівни, яка стала германською імператрицею. Образ Євпраксії показано як трагічну постать, жертву великої політики та символ духовної сили жінки.

Висновки. Для сучасної гендерної історії Євпраксія-Адельгейда є однією з перших задокументованих «протофеміністичних» постатей європейського Середньовіччя. Вона довела, що навіть в умовах тотального патріархального контролю жінка здатна вибороти право на захист своєї гідності, честі та тілесної автономії. Вчинок

Євпраксії-Адельгейди значною мірою вплинув на подальше життя Західної Європи. За часів феодалізму мало хто з жінок, особливо з королівської родини, так наполегливо боролись за рівні права з чоловіками, за право бути творцем власної долі. Євпраксія-Адельгейда – одна з перших жінок у світі, яка сміливо заявила про права жінок і почала боротьбу за свою людську гідність. Вся середньовічна Західна Європа була шокована, багато людей не знали, як віднестися до події пов'язаної з тим, що глава церкви підтримав звинувачення проти імператора, доводячи правоту Євпраксії-Адельгейди.

Отже, у контексті гендерної історії постать Євпраксії-Адельгейди є унікальним прикладом жіночої суб'єктності, спротиву насильству та руйнування тогочасних патріархальних норм. Євпраксія-Адельгейда – одна із перших у світі борців за права жінок. Вона вимусила змінити ставлення людства щодо місця та ролі жінок у суспільстві. Євпраксія-Адельгейда показала, що жінка вправі відстоювати свою честь. Проте жінкам знадобилося боротися ще багато століть, поки в XX ст. офіційно світова спільнота визнала їх рівноправними з чоловіками в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Список літератури:

1. Арістов В. Євпраксія. Киянка, яка була римською імператрицею. Локальна історія: веб-сайт. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/ievpraksiia-kiianka-iaka-bula-rimskoiu-imperatritseiu/ (дата звернення: 1 серпня 2026 р.)

2. Василєв М. Чому було забуто імператрицю Адельгейду? День: веб-сайт. URL: https://day.kyiv.ua/article/ukrayina-incognita/chomu-bulo-zabuto-imperatrytsyu-adelheydu (дата звернення 4 серпня 2026 р.).

3. Ісаюк Олеся. Євпраксія: сповідь про насильство. ZBRUC: веб-сайт. URL: https://zbruc.eu/node/108567 (дата звернення 3 серпня 2026 р.).

4. Кеда М., Чугуєва І. Вінценосне розлучення: кейс Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни. Наша версія: веб-сайт. URL: https://nasha-versiya.com.ua /вінценосне-розлучення-кейс-євпраксії (дата звернення 4 серпня 2026 р.)

5. Князівна Євпраксія: як онука Ярослава Мудрого стала секс-рабинею. Українки: веб-сайт. URL: https://ukrainky.com.ua/knyazivna-yevpraksiya-yak-onuka-yaroslava-mudrogo-stala-seks-rabyneyu/ (дата звернення: 3 серпня 2026 р.)

6. Семенюк Ю. В українській історії була єдина імператриця: якою була її доля. 24 тренди: веб-сайт. URL:https://24tv.ua/trends24/yevpraksiya-shho-treba-znati-pro-yedinu-ukrayinsku-imperatritsyu_n2901827(дата звернення: 3 серпня 2026 р.)

7. Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Кліо (Події і люди української історії). К. : Махаон, 2003. С. 49–51.

8. Народжені Україною. Меморіальний альманах. (Гол. ред. Онопрієнко О.) У 2-х т. К. : ЄВРОІМІДЖ, 2002. Т. 1. С. 604.

9. Шполянська К. Наймогутніший сексуальний скендал часів Русі: чому постриглася в черниці Євпраксія Всеволодівна. URL: https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-02-22/5899060-nayguchnishiy-seksualniy-skandal-chasiv-rusi-chomu-postriglasya-v-chernitsi-evpraksiya-vsevolodivna (дата звернення 2 серпня 2026 р.).

10. Як онуку Ярослава Мудрого перетворили на рабиню – і чи стала вона вільною. 5 ua: веб-сайт. URL: https://www.5.ua/svit/yak-onuku-yaroslava-mudroho-peretvoryly-na-rabyniu-i-chy-stala-vona-vilnoiu-238341.html (дата звернення 1 серпня 2026 р.)

Anishchuk N. V., Zavalniuk I. V., Demchenko O. P. THE FIGURE OF EUPRAXIA-ADELHEID IN THE CONTEXT OF GENDER HISTORY

This article examines the figure of Eupraxia-Adelheid within the context of gender history – a new field of historical and gender studies that explores the past from a gender perspective. It is emphasized that domestic gender history devotes significant attention to highlighting the lives and activities of prominent women across various historical eras – women who gained renown for their influence on the development of political power and cultural life, thereby helping to dismantle gender stereotypes in various spheres of society.

The aim of this article is to examine the figure of Eupraxia-Adelheid within the context of gender history. It highlights that Eupraxia-Adelheid (11th–12th centuries) – a Rus' princess and German empress – challenged traditional perceptions of the role of women in the Middle Ages. She stands out as a fascinating and distinctive historical figure who has hitherto received scant scholarly attention.

In the context of gender history, the figure of Eupraxia-Adelheid represents a unique medieval precedent of a woman publicly defending her bodily and moral dignity against a patriarchal society. She was arguably

the first among the wives of European rulers to openly speak out against domestic, psychological, and sexual abuse within marriage, thereby elevating a private tragedy to the level of pan-European politics.

A key aspect of the figure of Eupraxia-Adelheid in the context of gender history was the subversion of the gender stereotypes prevalent in medieval patriarchal society. The deconstruction of the "submissive wife" image is closely linked to her name; she succeeded in shattering the myth of a wife's submission to her husband, demonstrating that a medieval woman could become an independent political actor while defending her dignity. Eupraxia-Adelheid's decision not to remain silent about spousal abuse was unprecedented for a woman of the 11th century.

Conclusions regarding the issue at hand are presented. It is argued that Eupraxia-Adelheid challenged medieval gender norms. From the perspective of modern gender history, Eupraxia-Adelheid stands as one of the earliest documented "proto-feminist" figures of the European Middle Ages. She demonstrated that, even under conditions of total patriarchal control, a woman is capable of asserting her right to defend her dignity, honor, and bodily autonomy.

Keywords: *Eupraxia-Adelheid, Eupraxia Vsevolodivna, gender history, women's rights, gender equality, gender stereotypes.*

Дата першого надходження статті до видання: 06.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 31.08.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 30.10.2026